

Бојан Јовановић

Балканолошки институт САНУ, Београд
jovanovic.b@gmail.com

Чајкановићев пут од античке и народне књижевности до српске религије и митологије*

Целовитим сагледавањем Чајкановићевог дела, аутор указује на важност његове компаративне методе у проучавању античке књижевности, традиционалног фолклорног стваралаштва и народне религије и митологије. На основу трагова и паралела из других традиција, Чајкановић је тежио да у српском народном миту и религијској пракси открије њихова заборављена значења. Овим приступом он је настојао да изврши и реконструкцију читавог система старе српске религије и митологије, и да утврди идентитет српског врховног бога. Међутим, критички однос према резултатима ове реконструкције показује њихову спорност и научну неприхватљивост.

Кључне речи:

религија, митологија, култ,
бог, компаративизам,
синкретизам, амбиваленција,
анимизам

Обимно, разноврсно и значајно дело Веселина Чајкановића има посебно место у нашој научној и културној баштини. Иако недовршено у области реконструкције српске паганске религије, несумњива је његова релевантност за наше античке студије, фолклористику и тумачење српске народне религије и митологије. У Чајкановићевом опусу, ствараном у првој половини двадесетог века, у периоду испрекиданом трагичним ратним збивањима, његово најамбициозније дело – *Стара српска религија и митологија* – остало је недовршено. Међутим, аутор је до извесног степена заокружио резултате свога рада у областима класичне филологије и античке књижевности, фолклористике, митологије и религије. У прилог томе говоре његови високо вредновани уџбеници латинског језика¹ и књиге *Преглед*

* Рад је део резултата оствареног на пројекту 147047 који финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

римске књижевности² и Вергилије и његови савременици,³ затим антологија српских народних приповедака⁴ и зборник *Српске народне приповетке*,⁵ и коначно студија *О српском врховном богу*.⁶ Постхумно објављивање најпре *Речника српских народних веровања о биљкама*,⁷ а потом, у оквиру петотомних *Сабраних дела из српске религије и митологије*, и недовршеног рукописа *Стара српска религија и митологија*⁸ омогућује потпуни увид у његов целокупни научни опус, који се одликује препознатљивим ауторским идентитетом, оствареним током једног необичног и драматичног животног пута.

Рођен у Београду 28. марта 1881. године, Веселин Чајкановић је син познатог сарајевског националног борца Николе, који је 1868. године пребегао у Србију.⁹ После матуре у Првој мушкој гимназији и завршених класичних језика на Великој школи, наставио је 1903. године као државни стипендиста даље студије класичне филологије у Лајпцигу и Минхену. У Минхену је докторирао 1907. године код Крумбахера, са тезом *Quaestionum paraeotigraphicarum capita selecta (Одабрана поглавља у паремнографским истраживањима)*, а следеће године, када је докторски рад објављен у Тибингену, изабран је за доцента за латински језик на Филозофском факултету у Београду. Његову научну активност, започету сарадњом у

¹ В. Чајкановић, *Латинска читанка за шести разред*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд, 1927; В. Чајкановић, *Латинска читанка за седми разред*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд 1927; В. Чајкановић, *Латинска читанка за осми разред*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд 1928; В. Чајкановић, *Латинска читанка за шести, седми и осми разред*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд 1928. – Засновани на ауторовом изузетном знању језика, ерудитицији, поузданим естетским мерилима и адекватном осећају за педагогију, Чајкановићеве *Латинске читанке* су постале образац стручно и компетентно урађених уџбеника.

² В. Чајкановић, *Преглед римске књижевности*, посебан отисак из Годишњице Николе Чупића, књ. 37, Београд 1928.

³ В. Чајкановић, *Вергилије и његови савременици*, Српска књижевна задруга (СКЗ), Београд 1930.

⁴ *Српске народне приповетке*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд 1929.

⁵ *Српске народне приповетке*, Српски Етнографски зборник, књ. 41, Српске народне умотворине, књ. 1, Српска краљевска академија (СКА), Београд 1927. – Посебну вредност овим књигама дају ауторови коментари, који често представљају мале научне студије као одговори на поједина фоклористичка или религијска питања.

⁶ В. Чајкановић, *О српском врховном богу*, Посебна издања СКА, књига СXXXII, Филозофски и филолошки списи, књига 34, Београд 1941.

⁷ Објављен у издању Српске књижевне задруге и САНУ, Београд 1985., рукопис је приредио и допунио В. Ђурић.

⁸ В. Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и митологије* (СД), књ. 1-5, приредио В. Ђурић, СКЗ, Београдски издавачко-графички завод (БИГЗ), Просвета, Партенон М. А. М., Београд 1994.

⁹ Р. Марић, *Д-р Веселин Чајкановић (28. III 1881 - 6. VIII 1946)*, Гласник Етнографског института САН II-III. Београд 1957, 67-73; В. Ђурић, *Биографија Веселина Чајкановића*, Мит и религија у Срба, СКЗ, Београд 1973, 647-651.

ондашњим часописима, прекидају балкански ратови и Први светски рат, у којима је учествовао као официр и био више пута одликован за храброст. Због болести је 1916. године пребачен у Бизерту, где је уређивао књижевни додатак листа *Напред*, библиотеку листа и приручнике француског језика. Касније је премештен на Крф за уредника *Српских новина*, а крајем рата одлази у Париз и Лондон. Након ослобођења, 1919. године, Чајкановић постаје ванредни, а већ 1921. године и редовни професор на Катедри за класичну филологију Филозофског факултета у Београду. За дописног члана Српске краљевске академије изабран је 1922. године и у наредне две деценије, уз веома активно учешће у ондашњем културном животу, објавиће своја најпознатија дела.

Припадајући генерацији интелектуалаца која је учествовала у ратовима на почетку двадесетог века и поднела терет послератне обнове и изградње земље, Чајкановић је у послератном периоду изузетно ангажован у јавном животу и члан је управа значајних културних институција. Више пута биран за декана Филозофског факултета у Београду, обављао је ову функцију и у време немачке окупације током Другог светског рата. Иако се том приликом часно и патриотски држао, послератна власт га је неправедно оптуживала за колаборацију и прогнала са Универзитета.¹⁰ Од тог ударца задобијеног у време комунистичког терора, што је за последицу имало кобно разбуктавање латентног малигног обољења, здравствено стање му се нагло погоршава. Умро је 6. августа 1946. године у Београду. Докази о његовом часном држању у време окупације уништени су, а због жига професора избаченог са Универзитета срамно је прећутана у нашој научној и културној јавности стогодишњица његовог рођења. Дода ли се овоме и то да о његовом делу, осим парцијалних радова, до сада није организован ниједан научни скуп посвећен целовитом сагледавању и вредновању његовог рада, онда будуће истраживаче, писце монографија и студија о Чајковићевом опусу чека захвалан посао систематског проучавања и валоризовања.

¹⁰ Д. Бандић, *Београдски универзитет 1944-1952*, Институт за савремену историју, Београд, 2004, 85. – Пресудом тадашњег Суда части, који су чинили Павле Савић, Петар Матавуљ, Стеван Ђелинео, Борислав П. Стевановић, Душан Недељковић, Радомир Алексић, Тома Бунушевац и Милка Радоичић, Чајкановић је већ априла 1945. године уклоњен са факултета. Пресуда се заснивала се на његовој наводној кривици што је за време окупације одржао једно стручно предавање за узак круг људи и што је учествовао у изради цивилног плана Универзитета, направљеног са циљем да сачува универзитетску имовину и кадар у ратним условима. Упор. Марија Вранић-Игњачевић, *Веселин Чајкановић, Легенде београдског универзитета*, Каталог изложбе, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд 2006, 26.

Занимање и позив

По струци класични филолог, Чајкановић је своју научну активност започео радовима из области античке књижевности.¹¹ Међутим, његова компаративистичка истраживања проширила су се од античког фоклора и на традиционално народно стваралаштво, чијим тумачењем је започео и проучавање српске религије и митологије. Изражено најпре у радовима из античке културе и фоклористике, интересовање за народну религију и митологију долази потом у средиште његових проучавања. Иако по образовању и занимању класични филолог, Чајкановић је по свом позиву постао историчар религије и митолог.

Настало, дакле, као плод укрштања научних интересовања и знања из више различитих области – класичне филологије, фоклористике, етнологије и компаративне религије, богато Чајкановићево дело могуће је целовито сагледати само уколико се има у виду и интеракцијски аспект његових главних генетских чинилаца. У народном стваралаштву, приповеткама, поезији и пословицама, он је откривао реликте старих веровања, чије је значење и смисао осветљао паралелама како из класичне грчке и римске културе, тако и примерима из шире индоевропске традиције. Знање класичних језика и књижевности и упућеност у упоредне религије омогућили су му да протумачи нејасне појаве из српске религије и митологије и да приступи њиховој систематској реконструкцији.

Објављивани појединачно или у виду збирке, ауторови радови, према његовој намери, требало је да претходе великом синтетичком делу о српској религији и митологији.¹² У тим радовима он расправља и нека општа питања о постанку гостопримства, о сеновитом камењу, о магијској снази дрвећа, о неким елементима култа мртвих, о представи хтонског света, о значају магијског смеха, итд. Одговори на ова питања, како истиче у напомени на почетку поменуте збирке, показали су се важним, јер су у обичајима и умотворинама српског народа сачувани стари реликти, па се због тога грађа из нашег фоклора показује као релевантна како за реконструкцију српске религије, тако и за сагледавање старих религијских форми.¹³ Осим краћих појединачних радова и наведених *Студија из религије и фоклора*, Чајкановић је из домена српске религије и митологије објавио за живота и поменуту

¹¹ Његов први објављени рад је превод комедије *Менехми* Тита Макција Плаута у *Српском књижевном гласнику* 1905. године. Исте године у овом часопису објављује и приказ Трбојевићевог превода Плаутове комедије *Хвалиша*. До публиковања студије *О српском врховном богу* 1941. године, Чајкановић је за живота објавио око триста библиографских јединица. Упор. Р. Марић, *Библиографија Веселина Чајкановића*, Гласник Етнографског института САН, књ. II-III, Београд, 1953-1954, 74-79; Р. Цајић, *Библиографија радова Веселина Чајкановића*, у В. Чајкановића, СД, књ. 5, 385-421.

¹² В. Чајкановић, *Студије из религије и фоклора*, Српски етнографски зборник (СЕЗ), књ. XXXI, Живот и обичаји, књ. 13, СКА, Београд, 1924; цитирано према: СД, књ. 1, 260.

¹³ *Ibidem*.

студију *О српском врховном богу*.¹⁴ Будући да су у овим делима изложени резултати које је аутор требало да угради у планирану већу целину, везу између тих парцијалних студија и синтетичког а недовршеног дела, рукописа насловљеног као *Стара српска религија и митологија*, треба имати у виду када се избор из његовог опуса појављује пред данашњим читаоцима. Како је планирано велико синтетичко дело остало недовршено, његови сегменти имају статус идентичан појединачним огледима и студијама у реконструкцији ауторовог пројекта. Подразумевајући, дакле, концепцију тог пројекта, објављени радови и заокружени делови незавршене целине могу се текстолошки сагледати у заједничкој резултантској равни.

Компаративни метод

Дубок стваралачки траг који је Чајкановић оставио у различитим областима одликује доследна примена изабране методе. Наиме, оно што повезује његове разноврсне радове из поменутих области јесте компаративни истраживачки приступ. Карактеристичан за ауторове античке студије и истраживање народног стваралаштва, овај приступ до свог пуног изражаја долази у његовом проучавању српске народне религије и митологије. У светлу чињенице да су Германи одувек били један од најзначајнијих индоевропских народа, Чајкановић истиче важност проучавања Тацитове Германије као најзначајнијег старог списка о њиховој прошлости.¹⁵ У својим коментарима за превод овог дела, као и у књизи *Вергилије и његови савременици*,¹⁶ он упоређује поједине елементе обичајне и религијске праксе старих Германа и Римљана са одговарајућим садржајима српске народне традиције. Грађа из старогрчке, римске и германске културе, присутна у делима класичних писаца, била је основ за успостављање извесних паралела са српским народним обичајима и веровањима.

Препознавање и откривање архаичних елемената у народној култури Чајкановић тумачи у контексту примера из класичне културе – као њихов непосредан утицај, или као показатељ трагова заједничког индоевропског наслеђа. Рад у коме указује на грчке и римске изворе и утицаје у Доситејевим баснама¹⁷ представља прави пионирски подухват и један је од првих релевантнијих текстова у овој области у нас. Међутим, Чајкановићева првобитна тежња за адекватним тумачењем књижевног текста и откривањем латентних митских елемената појединих мотива уступа временом место

¹⁴ В. Чајкановић, *О српском врховном богу*. Студија је објављена под називом: *О врховном богу у старој српској религији*, као 3. књига Сабраних дела из српске религије и митологије.

¹⁵ Тацит, *Германија*, Државна штампарија краљевине СХС, Београд 1927, 2.

¹⁶ В. Чајкановић, *Вергилије и његови савременици*, 18-19, 142, 166-168.

¹⁷ В. Чајкановић, *О грчким и римским изворима Доситејеве збирке басана*, Годишњица Николе Чупића (ГНЧ), књ. 33, Београд 1914, 91-131.

настојању ка откривању и тумачењу самог митског садржаја.¹⁸ Како је текст од првобитног циља постао помоћно средство, тако су у његовим радовима и етнографски и новински извештаји, репортаже и огласи, добијали посебну важности у научном проучавању.¹⁹ Будући да је већ у Чајкановићево време етнографски материјал почео да губи свежину, да се мења и полако нестаје из аутентичног сеоског амбијента, одређене етнолошки занимљиве појаве јављале су се и у оквиру урбане културе. Бележене у криминалним хроникама тадашњих дневних листова, такве су појаве и постале повод за ауторова разматрања.²⁰ Реч је о полицијским и судским извештајима о преступима и злочинима, почињеним или из одређених религијских побуда или повезаним са извесним религијским схватањима. Иако веома архаичне, ове појаве су још увек биле присутне у народној традицији, која је већ увелико била изложена битним променама. У промењеном облику, садржаји религијских и митских представа сачуваће се у сеоским срединама, али ће се у свом преображеном виду појавити и у амбијенту урбане културе, чији су трагови сачувани у тадашњим дневним листовима.

Тумачење заборављених значења

Међутим, праву актуелност архаичних реликата Чајкановић открива у језику, односно у народним пословицама. Започета већ у докторској дисертацији *Одабрана поглавља у паремнографским истраживањима*, проучавања пословица указала су на могућност откривања заборављених културних садржаја из давних времена. Будући да, осим књижевне вредности, поједине пословице чувају и трагове архаичних религијских представа, филолошком компаративном анализом он указује на њихова заборављена значења.²¹ Евидентни и у извесним савременим друштвеним ритуалима и спектаклима, поједини елементи архаичности присутни су и у латентним слојевима културе. Наиме, њихово несвесно преношење и одржавање открива да оно што мислимо, говоримо и чинимо има и своје заборављено значење, али да је тај заборав, попут граматичких правила језика, уједно и најдубља форма културног памћења. Поједини облици пословица, религијских представа и народних обичаја одржавали су се упркос променама и стварању новог културног контекста. У новом амбијенту промењено је или потиснуто њихово првобитно религијско значење, које Чајкановић настоји да открије на

¹⁸ С. Пековић, С. Слапшак, *Научна критика компаративистичког смера*, Српска књижевна критика, књ. 22, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад-Београд 1983, 33.

¹⁹ *Ibid.* – Овим приступом, како тачно оцењују ауторке наведеног текста, Чајкановић је антиципирао „један сасвим модеран поступак анализе ефемерног и књижевно необрађеног текста“.

²⁰ В. Чајкановић, *Старинска религија у нашим дневним листовима*, СД, књ. 2, 416-432; *Убијање вампира*, СД, књ. 1, 221.

²¹ В. Чајкановић, *Религија у српским пословицама*, СД, књ. 2, 37.

основу реликата и паралела из других сличних традиција.²² Прожет религијским и митолошким мотивима, језик традиционалног народног стваралаштва показао се као релевантан извор за проучавање старих елемената и слојева културе. Садржани у одређеним религијским представама и веровањима, стари облици мишљења су и својеврсно огледало некадашњег менталитета, па су резултати ових истраживања утолико драгоцени за сагледавање извесних менталних образаца, доминантних у одређеним културно-историјским периодима.

Знање из класичне филологије и историје религија омогућило је Чајкановићу да трагањем за заборављеним појединачним религијским значењима започне истраживање целокупне српске народне религије и митологије. Иако су истраживачи народне традиције, попут Милана Ђ. Милићевића²³ и Стојана Новаковића,²⁴ већ указали на то да су многи наши обичаји очувани из старина и да представљају драгоцен извор за проучавање оног периода наше културе о коме нема других докумената, Чајкановић је оваква запажања претворио у своје основно истраживачко начело.²⁵ Сматрајући да су бројне религијске представе и веровања у народној традицији заправо реликти једног заборављеног времена, односно доба о којем не постоје поуздани извори на основу којих би се могла извршити реконструкција старе српске религије и митологије, он своја истраживања паганских веровања и митских представа заснива на још увек живој народној традицији. Наиме, у оскудици непосредних трагова из прехришћанског времена за ово проучавање, Чајкановић је недостатак информација настојао да надокнади коришћењем посредних извора. У том смислу, он наводи да драгоцени подаци за проучавање старе религије и митологије постоје у очуваним народним обичајима, веровањима, усменој традицији, топографским и личним именима и речнику.²⁶ Ослањајући се на ове изворе из српске традиције, али и на извесне парцијалне записе о грчким, римским и германским обичајима, Чајкановић тежи да открије заборављена значења и некадашњи смисао појединих обичаја. Упоређујући поједине елементе српске обичајне праксе са сличним елементима из старогрчке, римске и старогерманске религије, односно – са индоевропским културним слојем, он је настојао да реконструише и утврди слику о старој српској паганској религији и митологији.

²² Пример такве анализе је и пословица „У Бога су вунене ноге, а гвоздене руке“. Упор. у СД, књ. 1, 79-86.

²³ М. Ђ. Милићевић, *Кућанска слава*, Крсна слава, збор. прир. И. Ковачевић, Просвета, Београд 1985, 80-81.

²⁴ С. Новаковић, *Село*, Београд 1891, 71.

²⁵ В. Чајкановић, СД, књ. 3, 17.

²⁶ В. Чајкановић, СД, књ. 5, 27.

Синкретизам и амбиваленција

Анализирајући поједине појаве у српској религији, Чајкановић је правилно уочио да оне садрже различите и међусобно супротстављене елементе, који их и чине унутрашње некохерентним. Да би осветлио карактер те некохеренције, он је међусобну супротстављеност конститутивних чинилаца сагледао у равни њиховог спонтаног спајања у једну целину. Примањем новог и задржавањем старог, истиче Чајкановић, стварао се унутрашњи синкретизам религијских схватања и на њима заснована обичајна пракса.²⁷ Историјска димензија споја супротности је несумњива, па је он у праву када утврђује да у одређеној појави, попут коришћења саоница у погребним обредима, поједини њени елементи потичу из различитих времена. Несумњиво је да је такав процес веома изражен у промени значења одређених речи и формирању појединих појмова који садрже различита и супротна значења.

У супротним значењима појединих речи, попут лат. *sacer*, у значењу светог и поганог, односно нечистог, различити појмови се у религијској психологији поклапају, а у обредној пракси мешају. Дубље значење њихове различитости открива заједничку, ширу појмовну основу, која претпоставља значење забране, односно табуа.²⁸ Овом врстом забране скрива се тајанствена, непозната и нејасна опасност, која тиме и добија значење неупитне реалности. Сагледана као пројекција управо оних супротних осећања која одређују амбивалентан однос према извесном објекту, тајанствена опасност је утолико предмет рационално нејасних ритуалних стратегија.

Показује се, наиме, да се истоветним приступом не може протумачити некохерентност чија психолошка основа претпоставља одређено јединство супротности. Амбивалентан однос према извесној појави изражен је одређеним речима које могу имати супротна значења. Тако *Сунце* значи плодност и разарање, а *altus* може значити високо и дубоко. Објашњавајући суштину амбиваленције, Јунг истиче да она није резултат хронолошких узрочно-последичних релација, у којима једно долази после другог, већ је резултат истовременог присуства једног у другом.²⁹ Истовремено постојање супротних емоција, представа, тежњи и поступака у односу на одређени објект открива несвесну природу једне од тих супротности. Однос према покојнику, душама умрлих и натприродним силама изражен је карактеристичним амбивалентним осећањима и поступцима, којима се истовремено настојала задовољити потреба за дистанцирањем и блискошћу, односно – да се претећи натприродни ентитети прогнају из заједнице, али да се уједно и склопи савез са њима. У том смислу су и неприхватљива

²⁷ *Ibid*, 55-56.

²⁸ *Ibid*, 187.

²⁹ C. G. Jung, *The Concept of Ambivalence*, *The Symbolic Life*, *Collected Works*, vol. 18, Princeton 1976, 443.

Чајкановићева тумачења синкретизмом управо оних амбивалентних поступака који упућују на дубље психолошке аспекте њихове некохерентности.³⁰ Оно што је, дакле, психолошки блиско у амбивалентном осећању споја супротности није и културно блиско, нити је близина резултат таложења супротних елемената везаних за различите културно-историјске периоде.

У кључу култа предака

Чајкановићево полазно становиште садржано је у оспоравању значаја анимизма и пренаглашавању важности манизма у српској народној религији. Пишући о анимизму, он истиче: „Анимизам у ширем значењу, то јест веровање да и ствари и појаве у природи имају своју 'душу' – како је тај израз разумео Тајлор – ако је и постојао код нас, није, у нашој религији, играо важну улогу, и био је евентуално ограничен на мали број случајева.“³¹ На основу претпостављеног централног значаја култа предака у српској народној религији, сматрао је да се она може и свести на овај култ.³² Иако се ниједна религија не може редуковати на неки свој сегмент или елемент, свођење српске народне религије на култ предака био је начин да се бројне појаве из обичајне праксе и религијског живота Срба сагледају и протумаче у кључу овог култа. Несумњиво је да је овај култ, попут његове важности и у другим религијама, имао значајну улогу и у српској духовној традицији. Међутим, у култу мртвих је само на посебан начин исказана анимистичка религиозност, која је дошла до изражаја и у другим облицима народних веровања и религијске праксе. Прихватајући Милерово тумачење анимизма у значењу манизма, односно веровање у постојање душе умрлих,³³ Чајкановић је сузио широку основу овог примарног религијског супстрата на један његов сегмент, што је и утицало на његово одређење суштине српске народне религије.

Упркос етнолошким чињеницама које су потврђивале значај анимизма и у нашој народној традицији, Чајкановић је тежио да манинистичко становиште потврди и на вишем плану, везаном за атрибуте хипотетичког врховног бога. Широка анимистичка основа веровања у безличну силу, духове природе и егзистентност људске душе, која претпоставља и одговарајуће бројне облике магијско-религијске праксе, сведена је на култ предака који је своје оправдање и смисао добио у ауторовој реконструкцији највишег паганског религијског ентитета. Међутим, упоредо са тежњом да изврши реконструкцију српског пантеона, Чајкановић је радио и на истраживању старе српске религије у ширем смислу. Осим поменуте *Старе српске религије и митологије*, његовог најамбициознијег и најзначајнијег дела које је требало

³⁰ В. Чајкановић, *ibid*, 56.

³¹ *Ibid*, 66.

³² В. Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, СД, књ. 2, 172.

³³ В. Чајкановић, СД, књ. 5, *ibid*.

да буде синтеза дотадашњих истраживања, он је писао и *Речник народних веровања о биљкама*. И управо та религија биља указује на ону ширу магијско-анимистичку основу српских народних веровања, изражених у разноврсној обичајној пракси народног живота.

(Ре)конструкција старе српске религије и митологије

Како се није ограничио само на одређење онога што је било затечено и познато у народном животу, већ је настојао да осветли и оно непознато из давне прошлости, Чајкановићева тумачења су усмерена ка реконструкцији хипотетичког српског пантеона. Проширивши свој став о карактеру српске религије и на више религијске форме, он је и врховног бога сагледао као бога мртвих. Његова доминантна хтонска одлика само је доследно изведена из ауторових дотадашњих настојања да целокупну српску народну и прехришћанску религију сагледа са становишта значаја култа предака. Имајући, дакле, у виду ауторове појединачне радове у којима је настојао да докаже претпоставку о значају култа предака у српској религији, преко недовршеног рукописа *Стара српска религија и митологија*, до студије *О српском врховном богу*, може се уочити како је Чајкановић доследно градио једну слику о српском религијском пантеону. У којој мери је та слика данас научно прихватљива?

Тешкоће у тумачењу религијских појава обичајне праксе и реконструкцији старе српске религије Чајкановић је настојао да савлада приступом који није увек доводио до прихватљивих резултата. Начин на који је оценио карактер српске народне религије и извршио реконструкцију паганских веровања сумњив је управо са становишта понуђених резултата. Иако смо једном ранијом приликом указали на Чајкановићева неадекватна одређења и тумачења српске народне религије и неодрживост његове реконструкције српског врховног бога,³⁴ покушаји одбране Чајкановићевих ставова³⁵ превиђају управо оне аргуменате који доводе у питање његове резултате.

Када је реч о српској народној религији, онда је Чајкановићева оцена њеног манистичког карактера усамљена у нашој науци. Мада је још у његово време указано на значај анимизма у српској народној религији,³⁶ резултати

³⁴ Упор. Б. Јовановић, *Српска народна религија у светлости Чајкановићевих проучавања*, поговор књизи избора Чајкановићевих радова *О магији и религији*, Просвета, Београд 1985, 336.

³⁵ А. Loma, *Veselin Čajkanović, komparativni istoričar religije*, Saecula confluentia, Beograd 2004, 54-55.

³⁶ Ј. Ердџановић, *О почецима вере и о другим етнолошким проблемима*, СКА, посебна издања, књ. СХХIV, философски и филолошки списи, књ. 33, Београд, 1938, 6, 203, 241. – У време Чајкановићевог интересовања за српску народну религију, Тајлорова теорија анимизма била је опште прихваћени оквир тумачења елементарних облика религијске свести.

потоњих истраживања, заснованих на богатој и адекватно обрађеној етнолошкој грађи, потврдила су њену анимистичку суштину.³⁷ Адекватно разумевање анимизма у српској народној религији важно је за сагледавање њене дубље историјске перспективе, у којој је евидентирано постојање овог облика религиозности. Наиме, до примања хришћанства анимизам је био основ и словенске религије, у којој је било изражено и веровање у духове предака.³⁸ Нема поузданих одговора³⁹ на битно питање да ли је у оквиру словенског света религија била у том степену диференцирана да би могло говорити и о неком српском паганству и српском врховном богу, али с обзиром на чињеницу да институција врховног бога подразумева организован култ, нема доказа да је међу Србима по досељавању на Балканско полуострво постојала таква религијска пракса. Неоспорно је, наиме, да они нису имали светилишта посвећена својим божанствима нити специјализоване појединце за организовану религијску праксу посвећену врховном богу.

Уколико се у контексту културно-историјских прилика сагледа социјална организованост досељених Словена на Балканско полуострво, онда постаје јаснија реалност њиховог религијског живота. Живећи у малим родовским заједницама, названим „склавиније“, у оквиру којих није било поробљених нити надређених појединаца, они нису знали за државни поредак. Овакво уређење је прилагођено њиховим сеобама, војном организовању и пљачкашкој привреди, а свој највиши израз имало је у савезу племена. На таквом ступњу своје материјалне, социјалне и духовне културе, Срби прихватају позив византијског цара Ираклија и у 7. веку се масовније насељавају на Балкан.⁴⁰

Наоружани дрвеним копљима, луковима и стрелама, у време досељавања на Балкан бавили су се земљорадњом, сточарством и ловом. Не познајући технологију обраде метала, кућно посуђе су израђивали ручно, без грнчарског точка, од печене глине без украса и боја. Куће грађене од земље

³⁷ М. Филиповић, *Основни карактер и структура народних веровања у источном делу Југославије*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, књ. 6, Нови Сад 1952, 61; Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, СКЗ, Београд 1970; Д. Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, БИГЗ, Београд 1980; Б. Јовановић, *Магија српских обреда*, Светови, Нови Сад 1993; Б. Јовановић, *Дух Паганског наслеђа*, Светови, Нови Сад 2000.

³⁸ Представе о највишем божанском бићу, само су код једног дела Словена могле бити остатак заједничког индоевропског наслеђа веровања у највише небеско божанство, односно само се код неких Словена јављају представе о вишим натприродним бићима и боговима насталим развојем појединих представа о духовима. – Упор. Л. Нидерле, *Словенске старине*, Матица српска, Нови Сад 1954.

³⁹ С. Ћирковић, *Образовање српске државе*, у *Историја српског народа*, I књига, СКЗ, Београд 1994, 154.

⁴⁰ Упор. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том I, САН, посебна издања, књ. ССХL, Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955, 130, 134; Јиречек, *Историја Срба*, I књига, Научна књига, Београд 1952, 75, 41; Ј. Ковачевић, *Досељавање Словена на Балканско полуострво*, у *Историја српског народа*, I књига, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 123-124.

покривали су травом и папрати.⁴¹ Уколико се адекватно сагледа ниво материјалне и духовне културе и социјалне организације, онда се може добити одговор на питање о постојању врховног бога у старој српској религији. Када је реч о реконструкцији такве представе, тада се може рећи да релевантни културно-историјски подаци везани за религијски живот Срба у време њиховог досељавања на Балкан и период у прапостојбини не потврђују ауторову претпоставку о постојању највише теистичке представе у њиховој духовној традицији.

Чини се да реконструкцију о врховном богу највише доводи у питање проблематичност извора на основу којих је она извршена. Анализирајући паганске елементе у традицији о светоме Сави, Чајкановић истиче да они припадају прехришћанском времену и да се на основу те традиције може испитивати стара српска религија.⁴² Међутим, уколико се зна да су Срби у периоду од 9. до 14. века, односно од примања писмености и христјанизације до пуног процвата хришћанске културе, битно променили духовни контекст свог колективног живота, онда и њихов највећи светитељ није могао да наследи карактеристичне црте прехришћанских богова, јер је са њима управо у том петовековном периоду успостављен велики дисконтинуитет. Јака православна хришћанска култура чинилац је потпуно другачијег духовног контекста, у коме је свети Сава постао највећи српски светитељ. Али с обзиром на чињеницу да је он у народној традицији добио и извесну паганску сенку, поставља се и питање тумачења оних црта у његовом лику које су различите од хришћанских.

Откривање појединих архаичних елемената и слојева значи имати у виду да се њихова културна старост не може увек поистовећивати са хронолошком старошћу. Архаични и елементарни облици религијске свести јесу чиниоци динамичке духовне реалности, у којој – зависно од околности – може доћи до обнављања неких једноставних културних форми. Чајкановић је хронолошки одредио паганство као религију прехришћанства, која се сачувала у народним обичајима и након примања хришћанства. Међутим, адекватно сагледавање народне религије открива, осим тих старих веровања, и историјске и психолошке утицаје архаизације и паганизације обичајне и верске праксе. Када је реч о старој српској религији и митологији, онда има пуно историјских и културних разлога за битно другачије разумевање елемената постхришћанског паганства. Наиме, реконструкција управо паганског аспекта духовне традиције мора да рачуна са оним накнадно формираним елементима, који својом етничком старошћу заводе истраживача да им припише и хронолошку старост. С обзиром на чињеницу да пагански елементи у појединим народним обичајима и веровањима могу потицати из различитих извора, њихово прехришћанско порекло или могући духовни и

⁴¹ *Византијски извори за историју народа Југославије*; М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Прегледа материјалне културе Јужних Словена у раном средњем веку*, Просвета, Београд 1950.

⁴² В. Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, СД, књ. 3, 28.

религијски утицај друге културе не би требало поистовећивати са постхришћанским паганским творевинама насталим у доба велике привредне, социјалне и духовне регресије.⁴³ У том смислу, и поједине карактеристике везане за највећег српског светитеља – светога Саву, нису резултат преношења прехришћанских паганских одлика на овог свеца, већ производ његове паганизације у време „кад су живи завидели мртвима“. Те црте настале су као резултат аутопластичности постхришћанског паганства, везаног за елементарне магијско-анимистичке облике живота, што је и доказ не његовог културно-историјског, него психолошког континуитета, потврђеног у погодним условима за његову актуализацију.

Реконструкцији старе српске религије и митологије Чајкановић је приступио као класични филолог и зналац упоредне религије и митологије. Будући да је валоризација резултата ове реконструкције – начин утврђивања њихове валидности, историјски, археолошки и етнолошки извори не потврђују претпоставке о постојању српског врховног бога. У том смислу и резултати ове његове реконструкције нису научно прихватљиви, а читав подухват доказивања врховног бога у старој српској религији има карактер ауторске конструкције.

Религијско-митолошки систем

Бројна Чајкановићева дела показују јасну ауторову тежњу да српску религију и митологију целовито и систематски сагледа. Адекватном систематизацијом облика народне религиозности, обичајне праксе и најважнијих натприродних бића, он је указао на међусобну повезаност религије и митологије и народног стваралаштва у ширем смислу. Сагледавајући извесне религијске представе и митске творевине и као плод одређених културних утицаја, Чајкановић је указао на значај компаративних истраживања. Применом компаративног метода у проучавању српског народног стваралаштва, религије и митологије, он је осветлио њихове дубље корене.

У контексту целовитог сагледавања различитих религијских појава, он утврђује да је српској народној религији својствен инхерентан систем међусобно повезаних елемената, различитих степена развијености и унутрашње усклађености. Читав низ поступака из домена обичајне праксе, као и карактеристике бројних натприродних бића, то потврђују. Усмеравајући своје научно интересовање ка реконструкцији српске народне религије као сложене духовне творевине, Чајкановић је њене елементе настојао да сагледа и протумачи у равни њихове међусобне повезаности. Мит као начин интеграције тих елемената представљају уједно и реалност духовног обједињавања привидно различитих и супротних религијских појава. Са становишта постојања одређеног система који одликује српске религијско-митолошке творевине, Чајкановић је настојао да покаже како тај инхерентан,

⁴³ Упор. Б. Јовановић, *Дух паганског наслеђа*, 6-7, 47-56.

подразумевајући систем народних веровања, обичаја и митских представа постоји као сложена духовна целина, изражена и у другим облицима народног стваралаштва. Будући да представља први систематичан покушај осветљавања српске религије и митологије, његов приступ представља прекретницу у проучавању српске паганске религије као основе традиционалне духовне културе. Зато је валоризација његових научних резултата претпоставка сваког даљег проучавања овог важног аспекта народне духовне традиције.

Познате Цвијићеве речи – да смо саградили кућу наспред пута – тачно одређују географско-историјске (не)прилике у којима вековима опстајемо на Балканском полуострву. Међутим, одговор на питање зашто ту кућу стално из темеља градимо може се наћи и у самом духовном бићу, карактеру и менталитету српског народа. Истина о нашој реалности знатно је дубља и комплекснија од парцијалних одговора који се нуде поводом одређених питања нашег постојања. Та истина претпоставља и увид у духовне одреднице нашег историјског постојања, изложеног највећим егзистенцијалним искушењима. Одговор на питање зашто увек изнова градимо институције и зашто је дисконтинуитет обележје тих настојања може се пронаћи и у паганству које као одређена константа знатно дубље одређује српско национално биће.⁴⁴ Паганство има онај континуитет који је само мењао своје облике, а задржавао суштину у нашим психичким, социјалним, моралним и духовним карактеристикама. Уколико истраживање српске народне религије има за циљ да пружи јасан поглед на њену паганску природу, онда је подједнако важно имати у виду њену историјску и психолошку димензију.

Одсуством културног обрасца⁴⁵ и доминацијом прелазничког менталитета⁴⁶ створени су услови за продужено деловање паганства и његово потврђивање до данас. Показало се да, иако нема културно-историјски, паганство има психолошки континуитет, за чије потврђивање нису биле потребне институционалне религијске форме. Могућност аутопластичног обнављања паганских садржаја зависи заправо од социоекономских и културних прилика, које непосредно условљавају материјалну, социјалну и духовну регресију. Изражено, дакле, у одређеним реликтним елементима у традиционалној култури, паганство је присутно и у сваком појединцу, а његово потврђивање биће утолико израженије уколико за то већ постоје извесне традиционалне претпоставке. За сагледавање значаја паганства у том ширем културном контексту наше народне религије незаобилазно је дело Веселина Чајкановића. Његов богат научни опус отвара заинтересованом савременом читаоцу свет античке културе, област народног стваралаштва и сферу религије и митологије као важно културно искуство нашег самоупознавања и саморазумевања. У том смислу, његово дело и представља

⁴⁴ Упор. В. Ђурић, *Увод у сабрана дела*, В. Чајкановић СД, књ. 1, 15.

⁴⁵ С. Јовановић, *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, Сабрана дела, том 12, *Из историје и књижевности* II, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1991.

⁴⁶ В. Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана*, Београд, 1938. Ново издање, Библиотека града Београда, Београд 1991.

битно полазиште и путоказ за упознавање оног аспекта наше научне и културне баштине који доприноси осветљавању дубинских елемената сложене слике српског религијског и духовног идентитета.

Bojan Jovanović

Ћажкановић's Road from Ancient Greek and Folk Literature to Serbian Religion and Mythology

Key words:

religion, mythology, cult, god,
comparative approach,
syncretism, ambivalence,
animism

After a careful examination of the works of Ћажкановић, the author points out to the importance of his comparative method in studying Ancient Greek literature, traditional folk creation and folk religion and mythology. Based on traces and parallels from other traditions, Ћажкановић tried to reveal the forgotten meanings of the Serbian folk myth and religious practice. With this same approach, he attempted to reconstruct the whole system of an ancient Serbian religion and mythology, and to establish an identity of the Serbian supreme God. However, a critical review of this reconstruction shows its inaccuracy and scientific dismissal.